

Сінанімія і дублетнасць тэрмінаў фізічнай геаграфіі

А.М. Палуян

У артыкуле аналізуецца праяўленне агульнамоўных семантычных працэсаў у тэрміналогіі. У прыватнасці, на прыкладзе тэрмінаў фізічнай геаграфіі разглядаюцца такія з'явы, як сінанімія і дублетнасць, умовы іх узнікнення і функцыянавання.

Ключавыя словы: тэрмін, тэрміналогія, фізічная геаграфія, сінанімія, дублетнасць.

In the article the author analyzes the manifestation of general language semantic processes in terminology. In particular, such phenomena as synonymy and doublet, the conditions of their emergence and functioning are examined in the example terms of physical geography.

Keywords: term, terminology, physical geography, synonymy, doublet.

Адной з самых выразных формаў праяўлення сістэмных адносін у лексіцы з'ўляецца сінанімія – здольнасць розных па гучанню слоў абазначаць адну і тую ж рэалію, адно і тое ж паняцце. Нягледзячы на тое, што праблеме сінаніміі ў айчынным мовазнаўстве прысвечана шматлікая літаратура, пакуль яшчэ не выпрацаваны адзіныя прынцыпы характарыстыкі сінонімаў, не ўстаноўлены крытэрыі іх ацэнкі.

Сінонімамі называюць словы: 1) тоесныя па значэнні; 2) блізкія па значэнні; 3) тоесныя або блізкія па значэнні; 4) здольныя абазначаць адзін прадмет або адно і тое ж паняцце. Прыкметамі сінонімаў лічацца таксама ўзаемазамяняльнасць слоў у пэўных кантэкстах, аднолькавая спалучальнасць і інш. Кожны з гэтых поглядаў адлюстроўвае, на думку Л.А. Новікава, адзін з аспектаў лексічнага значэння слова: сігніфікатыўны, структурны, прагматычны, дэнататыўны [11, с. 223].

А.П. Яўгеньева лічыць сінонімамі словы, што «абазначаюць адно і тое ж паняцце тоеснымі ці блізкімі па значэнні лексемамі, пэўным чынам суадносяцца ў дадзены час у мове і служаць дэталізацыі і адрозненню тонкіх сэнсавых адценняў паняцця» [4, с. 4–5], а М.Ф. Палеўская – «словы або фразеалагічныя звароты, якія пры розным гучанні называюць адну і тую ж з'яву аб'ектыўнай рэчаіснасці і адрозніваюцца адценнямі асноўнага, агульнага для кожнага з іх значэння, або аднесенасцю да розных моўных стыляў, або тым і другім адначасова, здольнасцю да словатворчасці, утварэння форм суб'ектыўнай ацэнкі» [12, с. 33–34].

Акрамя знешніх прычын, што абумоўліваюць існаванне ў мове сінонімаў, маецца і магутны ўнутраны стымул, сутнасць якога заключаецца ў асіметрычным дуалізме моўнага знака: форма слова імкнецца змясціць у сабе як мага больш зместу, што вядзе да наяўнасці полісеміі і аманіміі, а змест, наадварот, мае тэндэнцыю мець як мага большую колькасць розных формаў, што вядзе да наяўнасці ў мове сінонімаў. На аснове гэтай дыхатамічнай тэндэнцыі можна зрабіць вывад: чым больш у данай мове неадназначных слоў, тым больш у ёй і сінонімаў. Асіметрычныя суадносіны плана зместу і плана выражэння на адной восі сістэмнай арганізацыі мовы прыводзяць да сіметрычнага развіцця супрацьлеглых па сваёй сутнасці лексічных з'яў (полісеміі і сінаніміі) на другой яго восі [5, с. 87].

Ідэальныя тэрмінасістэмы характарызуюцца ўзаемаадназначнай адпаведнасцю паміж тэрмінам і паняццем, што пазбаўляе тэрміналогію магчымасці развіваць полінайменнасць, аднак у рэальных тэрмінасістэмах з'явы полінайменнасці і варыянтнасці, калі для намінацыі і дэфініцыі навуковага паняцця існуе некалькі тэрміналагічных адзінак і іх варыянтаў, не такія рэдкія [9, с. 25]. Для абазначэння такіх з'яў у навуковай літаратуры існуюць розныя погляды і адпаведна розныя найменні.

Калі існаванне сінонімаў у агульналітаратурнай мове – з'ява апраўданая і пажаданая, то наяўнасць з'явы сінаніміі ў тэрміналогіі выклікае ў большасці даследчыкаў адмоўныя адносіны, разглядаецца як тэрміналагічная празмернасць, збыткоўнасць (В.С. Ахманова, В.П. Даніленка, Л.Л. Куціна, Л.А. Капанадзе, Д.С. Лотэ. Э.І. Коршунаў).

З’явы сінаніміі на этапе станаўлення навуковых тэрміналагічных сістэм адзначае Л.Л. Куціна [10, с. 84], а Н.З. Коцелава лічыць наяўнасць сінонімаў функцыянальна апраўданай, паколькі «...тэрміны-сінонімы могуць быць выкарыстаны для намінацыі блізкіх паняццяў, а таксама са стылістычнай мэтай» [8, с. 122–123]. Т.Р. Кіак разглядае сінонімы ў тэрміналогіі як «розныя варыянты семантычнага моўнага знака, якія належаць да адной і той жа лексіка-семантычнай катэгорыі, уключаюць аднолькавы парадigmatычны змест (ён звычайна можа быць зафіксаваны ў выглядзе слоўнікавай дэфініцыі), але прадстаўлены рознымі асемантычнымі знакамі (сімваламі) і рознымі ўнутранымі формамі» [6, с. 64].

У працах В.П. Даніленка сінанімія ў тэрміналогіі разглядаецца як натуральнае праяўленне законаў развіцця лексікі літаратурнай мовы. Даследчыца лічыць, што «ў тэрміналогіі сінонімы суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб’ектам, гэтыя адзінкі не характарызуюць розныя яго ўласцівасці» [3, с. 73]. Таму іх можна назваць тэрміналагічнымі дублетамі. Такой думкі прытрымліваюцца і В.С. Ахманова, Б.М. Галавін, Р.Ю. Кобрын.

Некаторыя вучоныя (С.І. Коршунаў, Д.С. Лотэ, Э.А. Натансон) прызнаюць у тэрміналогіі адносную і абсалютную сінанімію. Тэрміналогіям уласціва абсалютная сінанімія, што дае падставы называць гэту з’яву тэрміналагічнай дублетнасцю.

Да праблемы дублетнасці лінгвісты падыходзяць па-рознаму. Існуе думка, што тэрміналагічныя дублеты – гэта «словы або словазлучэнні, якія аб’яднаны паміж сабой тэрміналагічнай суаднесенасцю з адным і тым жа навуковым паняццем і аб’ектам рэчаіснасці» [2, с. 54].

А.В. Косаў дублетамі называе два (або больш) тэрміны-словы або словазлучэнні, якія выражаюць адно і тое ж паняцце, але адрозніваюцца па форме. Ён выдзяляе некалькі спосабаў утварэння дублетаў-сінонімаў у тэрміналогіі: 1) з’яўленне сінонімаў у выніку паралельнага ўжывання айчынных і запазычаных тэрмінаў; 2) утварэнне сінонімаў як вынік скарачэння састаўнога тэрміна; 3) узнікненне сінонімаў у выніку ўжывання розных словаўтваральных афіксаў і змянення марфалага-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі састаўнога тэрміна; 4) з’яўленне сінонімаў у выніку паралельнага выкарыстання поўных тэрмінаў і абрэвіятур [7, с. 20].

І.М. Бажына, разглядаючы сінанімічныя пары тэрмінаў, вызначае групы ідэаграфічных і стылістычных сінонімаў. На думку даследчыцы, у якасці апошніх могуць выступаць абсалютныя і ідэаграфічныя сінонімы [1, с. 52].

В.П. Красней пры класіфікацыі тэрмінаў-сінонімаў выяўляе ідэаграфічныя (адносінны паміж тэрмінаадзінкамі характарызуюцца сэнсавымі адценнямі іх паняццйнага зместу) і дублетныя (адценні ў паняццйнаым змесце адсутнічаюць) сінонімы. «Іншыя віды адносін у межах тэрміналогіі, – адзначае вучоны, – не праяўляюцца, паколькі стылістычныя адценні для тэрмінаў нерэвалентныя, а іх спалучальныя магчымасці аднолькавыя» [9, с. 26]. На аснове наяўнасці ці адсутнасці адрозненняў у паняццйнаым змесце суадносных з адным і тым жа паняццем тэрміны могуць класіфікавацца як сінонімы або дублеты.

Адмаўляючы з’яву сінаніміі ў тэрміналогіі, паколькі тэрміналагічная сістэма ўваходзіць у натуральную мову як прыватная і адасобленая сістэма моўных знакаў, А.М. Талікіна прызнае існаванне дублетаў (розных назваў аднаго і таго ж паняцця), з’яўленне якіх абумоўлена асаблівасцямі станаўлення галіны ведаў, незавершанасцю адбору знака, неўпарадкаванасцю зместу тэрмінасістэмы [13, с. 61].

Як бачым, тэрміназнаўства пакуль не выпрацавала агульных поглядаў на адзінкі, суадносных з адным і тым жа паняццем. У нашай працы мы прытрымліваемся класіфікацыі, згодна з якой вылучаюцца тэрміны-сінонімы і тэрміны-дублеты.

Да тэрмінаў-сінонімаў мы адносім найменні, якія адрозніваюцца паміж сабой такімі сэнсавымі адценнямі паняццйнага зместу, што вынікаюць з унутранай формы, унутранай матывацыі гэтых тэрмінаў. Абазначаючы адно і тое ж паняцце, яны адрозніваюцца аб’ёмам семантыкі, несупадзеннем спалучальнасці кожнага члена сінанімічнага рада з іншымі словамі. Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што такія сінанімічныя пары не характэрны для тэрміналогіі фізічнай геаграфіі, за выключэннем адзінкавых прыкладаў: *галалёд* ‘слой шчыльнага лёду, які ўтвараецца на зямной паверхні і наземных прадметах пры выпаданні пераахалоджаных кропляў дажджу або імжы на ахалоджаную паверхню’ – *галалёдзіца* ‘тонкі

слой лёду на зямной паверхні, які ўтварыўся пасля адлігі або дажджу ў выніку пахаладання, а таксама ў выніку замярзання мокрага снегу, кропель дажджу або імжы ад судакранання з моцна пераахалоджанай паверхняй' [14, с. 69]; *наводка* 'хуткае і кароткачасовае падняцце ўзроўню вады ў рацэ і значнае павелічэнне яе воднасці; узнікае нерэгулярна' [14, с. 213] – *разводдзе* 'высокі і працяглы пад'ём узроўню вады ў рацэ, які паўтараецца ў адзін і той жа сезон і звычайна суправаджаецца найбольшай воднасцю і затопленнем поймы' [14, с. 236].

У групу тэрмінаў-дублетаў мы ўключаем адзінкі, якія поўнасцю супадаюць па значэнню і ўжыванню, вызначаюцца гранічнай семантычнай раўназначнасцю, суіснуюць у сінхронных моўных пластах.

У структурным плане вылучаюцца тры віды дублетных адносін:

1) дублетнасць слоў (лексічная дублетнасць): *кар* – *цырк* – *крэславіна* 'прыроднае чашападобнае паглыбленне ў прывяршынай частцы гор' [14, с. 119]; *рамень* – *чарналессе* 'густыя, цёмныя высокапрадукцыйныя яловыя лясы (радзей піхтавыя, часам з дамешкаю сасны і драбналістых парод) на сухіх, добра дрэнаваных глебах' [14, с. 253]; *радуга* – *вясёлка* 'аптычная з'ява ў атмасферы ў выглядзе адной або некалькіх рознакаляровых дуг, бачных на купале неба на фоне заслоны дажджу' [14, с. 252];

2) дублетнасць слоў і словазлучэнняў (лексіка-сінтаксічная дублетнасць): *аграмэтэаралогія* – *сельскагаспадарчая метэаралогія* 'раздзел метэаралогіі, які вывучае метэаралагічныя, кліматычныя і гідралагічныя ўмовы сельскагаспадарчай вытворчасці' [14, с. 7]; *айсбергі* – *ледзяныя горы* 'вялікія глыбы мацерыковага лёду, якія плаваюць у акіяне, моры' [14, с. 9];

3) дублетнасць словазлучэнняў (сінтаксічная дублетнасць): *абісальныя адклады* – *глыбакаводныя адклады* 'сучасныя і старажытныя марскія і акіянічныя асадкі (пераважна вапняковыя і крамяністыя ілы, чырвоная гліна), якія адкладаюцца на глыбінях звыш 3000 – 4000 м' [14, с. 5]; *альпійскі рэльеф* – *альпійскія формы рэльефу* 'тып рэльефу гор, ахопленых сучасным горным аледзяненнем або перанёшым больш значнае аледзяненне ў чацвярцічны перыяд' [14, с. 11];

Лексічная дублетнасць узнікае пры паралельным выкарыстанні:

1) запазычанага наймення і ўласнага: *кар* (ням. *Kar*) – *крэславіна* [14, с. 119];

2) двух (або больш) запазычаных найменняў: *антыпасат* (гр. *anti* = супраць + гал. *passaat*) – *контрпасат* (лац. *contra* = супраць) 'паветранае цячэнне над пасатам у верхняй трапасферы і ніжняй стратасферы трапічных шырот' [14, с. 14];

3) дзвюх (або больш) уласных назваў: *дрыгва* – *багна* – *твань* 'зыбкія, гразкія, моцна пераўвільготненыя ўчасткі балот' [14, с. 320]; *зарніца* – *бліскавіца* 'ўспышка святла на гарызонце пры аддаленай навальніцы' [14, с. 99].

Лексіка-сінтаксічная дублетнасць прадстаўлена некалькімі відамі:

1) аднаслоўная запазычаная назва – уласная апісальная назва: *геліяфіты* – *святлолюбівыя расліны* 'расліны адкрытых месцаў, якія для нармальнага росту і развіцця патрабуюць інтэнсіўнага сонечнага або штучнага асвятлення' [14, с. 53];

2) уласны аднаслоўны тэрмін – апісальная назва: *веращатнікі* – *верасковыя пустэчы* 'тып расліннасці з перавагай вечназялёных хмызнякоў і хмызнячкоў (галоўным чынам з сямейства верасовых) і мохава-лішайнікавым покрывам на бедных пясчаных або тарфяністых глебах' [14, с. 34];

3) аднаслоўны варыянт тэрміна – шматслоўны варыянт тэрміна: *алювій* – *алювіяльныя адклады* 'адклады рэчышчавых водных патокаў (рэк, ручаёў)' [14, с. 10]; *архей* – *архейская эра* 'пачатковы, вельмі вялікі адрэзак часу ў геалагічнай гісторыі Зямлі, працягласцю ў 1000 млн. гадоў' [14, с. 17].

Сінтаксічная дублетнасць вызначаецца семантыка-граматычнай мадэллю словазлучэнняў і рэалізуецца ў састаўных тэрмінах:

1) з аднолькавым ядравым кампанентам: *вулканічныя азёры* – *кратарныя азёры* 'азёры, якія размяшчаюцца ў кратарах вулканаў' [14, с. 47];

2) з агульным залежным – розным апорным кампанентамі: *дэлювіяльны шлейф – дэлювіяльны плашч* ‘пакатанахіленая паверхня ля падножжа схілу, якая ўтварылася ў выніку назапашвання змытага са схілу матэрыялу – дэлювію’ [14, с. 81];

3) з розным наборам кампанентаў: *ледавіковы язык – вобласць сцёку ледавіка* ‘частка горнага ледавіка, якая ляжыць ніжэй снегавой граніцы’ [14, с. 150];

Сярод тэрмінаў-дублетаў пераважную большасць складаюць пары іншамоўнага і ўласнага паходжання, што тлумачыцца, у асноўным, чыста моўнымі прычынамі: да запазычанага тэрміна падбіраецца ці ствараецца нацыянальны эквівалент, і абодва найменні суіснуюць, не выпяняючы адзін аднаго.

Пры ўпарадкаванні тэрміналогіі ўзнікае неабходнасць вызначыць пераважна ўжывальны тэрмін з групы дублетаў. Пры гэтым неабходна зыходзіць з наступных крытэрыяў: 1) традыцыйнасць ужывання; 2) кароткасць; 3) тэрміналагічнасць, г. зн. дакладнасць, адсутнасць другасных, дадатковых значэнняў; 4) дэрывацыйныя магчымасці; 5) наяўнасць у дадзенай мікрасістэме іншых аднакаранёвых утварэнняў аналагічнай словаўтваральнай структуры.

Усё вышэйсказанае дазваляе зрабіць вывад, што тэрміналогіі фізічнай геаграфіі ўласцівы сінанімія і дублетнасць. Шырокае ўжыванне дублетаў звязана з асаблівасцямі фарміравання і функцыянавання дадзенай тэрміналогіі, а выкарыстанне сінонімаў абумоўлена прынцыпам функцыянальнай неабходнасці.

* Прыклады прыведзены па выданні [14].

Літаратура

1. Бажина, И.Н. Заимствования как средство обогащения синонимии / И.Н. Бажина // Труды Киргизского университета: Филологические науки. – Фрунзе, 1974. – Вып. 18. – с. 49–68.
2. Головин, Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М.: Высшая школа, 1987. – 103 с.
3. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко – М.: Наука, 1977. – 247 с.
4. Евгеньева, А.П. Основные вопросы лексической синонимии / А.П. Евгеньева // Очерки о синонимии современного русского литературного языка. – М. – Л., 1966. – с. 4–29.
5. Карцевский, С. Об ассиметричном дуализме лингвистического знака / С. Карцевский // Звегинцев В.А. История языкознания 19–20 веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. Ч. II. – М.: Просвещение, 1965. – с. 85–90.
6. Кияк, Т.Р. Лингвистические основы терминоведения: Учебное пособие / Т.Р. Кияк – Киев: УМК ВО, 1989. – 104с.
7. Косов, А.В. Некоторые различия системной организации терминологии по сравнению с организацией общей лексики / А.В. Косов // Термин и слово. Межвузовский сборник. – Горький: Изд-во ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 1980. – с. 13–22.
8. Котелова, Н.З. К вопросу о специфике термина / Н.З. Котелова // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – с. 122–126.
9. Красней, В.П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі / В.П. Красней // Веснік БДУ. Сер. 4. – 1995. – № 1. – с. 25–27.
10. Кутина, Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем / Л.Л. Кутина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – с. 82–94.
11. Новиков, Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
12. Палевская, М.Ф. Синонимы в русском языке / М.Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.
13. Толикина, Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е.Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – с. 53–67.
14. Андрыёўская, З.Я., Галай І.П. Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік / З.Я. Андрыёўская, І.П. Галай. – Мн.: Нар. Асвета, 1994. – 367 с.